

SZILÁGYI DÁNIEL – GERSE JÓZSEF

Fokról-fokra a települési lépcsőn – Társadalmi-gazdasági különbségek a településhierarchia-szintek között Magyarországon

Tanulmányunk elsődleges célja, hogy bemutassa a különböző településhierarchia-szintek társadalmi-gazdasági jellemzőit. Hazánk településhierarchiájának meghatározására sokfajta kísérlet volt már a múltban, de a megközelítések és a módszerek elég eltérőek. Jelen vizsgálat során alapvetően a települések 2014. január 1-jei jogállásából indultunk ki. A településhálózat két nagy csoportját – városok (főváros, megyei jogú város, város) és községek (nagyközség, község) – népességnagyság-kategóriák alapján szerettük volna tovább bontani. A városok esetében azonban azzal a problémával találkoztunk, hogy az egyes csoportokat (nagyváros, középváros, kisváros stb.) a szakirodalom más-más értékhatárok között említi, nincs egységes álláspont a határokról. Például középváros elnevezés illette már többek között a 20 és 100 ezer fő közötti (Kovács 2002), a 30 és 100 ezer fő közötti (Kőszegfalvi 2014), illetve a 10 és 25 ezer fő közötti (Tóth 2008) településeket is. Éppen ezért a városhálózatot nem a népességszám alapján, hanem funkcionális megközelítésben vizsgáltuk.

A rendszerváltás után a városok száma nagymértékben növekedett, mindez azonban nem eredményezte a városi funkciókat betöltő települések számának lényeges emelkedését (Beluszky–Győri 2006). A témával kapcsolatban e folyóirat hasábjain is érdekes vita alakult ki (Tóth 2008, Kőszegfalvi 2008, Kulcsár 2008, Csapó–Kocsis 2008, Dövényi 2009, Németh 2009, Pirisi 2009b, Pirisi–Trócsányi 2009, Faragó 2009, Tóth 2009). Mi nem vizsgáltuk, hogy a városhálózat hány eleme rendelkezik városi funkciókkal, ahogy azt sem, hogy esetleg léteznek-e olyan nagyközségek, községek, amelyek ilyenekkel bírnak. Így a városi jogállású települések képezték tipizálásunk tárgyát.

Ahogy Beluszky Pál (1990) megfogalmazta, a városhierarchia kutatása során alkalmazott módszerek két alaptípusa alakult ki. „A deduktív módszerek nem veszik közvetlenül számba az egyes települések városi funkciójú intézményeit, hanem a városi szerepkör valamely következményét mérik (mint például az 1930-as években W. Christaller a telefon-előfizetők „jelentőségtöbbletét”), vagy pedig valamely ágazatban – például kiskereskedelem, közlekedés – kialakult hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére.” „Más kutatók oly mutatórendszer összeállítására törekedtek, melyek számba veszik az egyes központi funkciókat (azok intézményeit), azok meglétét vagy hiányát, esetleg mennyiségüket, mintegy leltározva a városi alapfunkciókat.” Mi az utóbbi táborba tartozunk, több – városi funkciókkal összefüggő – mutatóval kívántunk felállítani egyfajta rangsort. Az ilyen típusú kutatások is sokfélék mind témájukat, mind az alkalmazott módszereket tekintve.

Beluszky és Győri a „leltározó” módszert alkalmazva mutatta be a 20. századi eleji (Beluszky–Győri 2003) és végi (Beluszky–Győri 1999) városhierarchiát. 2004-ben meg-

jelent tanulmányukban pedig a 20. században lezajló városi pozícióváltozásokról olvashatunk átfogó elemzést (Beluszky–Győri 2004). Szigeti Ernő (2002) a városok intézményellátottságát elemezte, 42 intézmény, illetve szerv létét vagy nem létét vette figyelembe. A városhierarchiát a pénzügyi innovációk 20. századi elterjedésével is vizsgálták. Gál Zoltán (1996) a városhálózat hierarchikus és funkcionális tagolódását elemezte a tőkeforgalom térbeli eloszlása alapján. A versenyképesség és az innovációs potenciál alapján történő városi tagozódásról is olvashatunk (Rechnitzer–Csizmadia–Grosz 2004, Rechnitzer–Páthy–Berkes 2014). A két tanulmány módszertanát tekintve hasonló, a 2014-es tanulmányban a szerzők 29 mutatót öt csoportba sorolták be és főkomponens-, illetve klaszteranalízis számítását végezték el. Csomós György (2013) nem csak a városokat vette górcső alá, de azért érdemes tanulmányát megemlíteni, mert központjában a magyar gazdasági centrumok pozícióváltozása áll. A működő gazdasági szervezetek pénzügyi adatai alapján számította a szerző az úgynevezett TGS (településgazdasági súly) mértékegység nélküli komplex mutatót, majd ez alapján állított fel egy rangsort.

Olyan elemzések is születtek, amelyek nem a teljes városhálózatot vették alapul. 319 kis- és középváros területi tőkéjét vizsgálta Tóth Balázs István (2011). A szerző 62 mutatót anyagi és nem anyagi erőforrások szerint csoportosított és így végzett faktor- és klaszteranalízist. Ugyancsak a kis- és középvárosokkal (10–100 ezer fős) foglalkozott Molnár Balázs (2006). 16 mutatót négy dimenzióba csoportosítva elemezte a magyar városok globalizáltságát, diszkriminancia- és főkomponens-analízissel. Pirisi Gábor (2009) a (30 ezer főnél kisebb) kisvárosok fejlettségi különbségeit elemezte. Három szféra (társadalmi, infrastrukturális, gazdasági) 4–4 mutatójából alkotta meg a kisvárosi fejlődési indexet. De nemcsak a kis- és középvárosok kerültek középpontba, hanem a nagyvárosok is. Lengyel Imre (1999) a megyei jogú városokat vizsgálta többdimenziós skálázás módszerével. 50 mutatót három csoportba (demográfia és foglalkoztatottság, lakossági infrastruktúra, gazdaság és egyéb) osztva használt a számításokhoz. Csomós György (2009) vizsgálatának célja a regionális centrumok településhálózatban lévő súlyának meghatározása volt, 4 főkomponensbe (felsőoktatás, gazdaság, egészségügy, kultúra) sorolt 60 mutató alapján.

Összefoglalva tehát jól látszik, hogy a városhierarchia vizsgálata során alkalmazott módszerek tárháza mennyire széles. Ezt a tárházat szeretnénk bővíteni az általunk alkalmazott módszerrel.

A tipizálás módszertana

A városok funkció szerinti kategorizálásához 10 fő tényezőt vettünk számításba (1. táblázat): népességszám, szolgáltatások, vendéglátás, egészségügy, szociális ellátás, oktatás, kultúra, ügyintézés, munkaerő-megtartás és -vonzás, gazdasági potenciál. Mindegyik tényezőhöz hozzárendeltünk a rendelkezésre álló mutatókból oly(anok)at, amelyek az adott tényező jellemzésére alkalmasak. A mutatók kiválasztása elsősorban nem az egyes intézmények számán alapult, hanem – ahol lehetett – a kapacitás, illetve az igénybevétel mérésén. Így végül az alábbi mutatók, ezeken belül pedig a legfrissebb elérhető adatok képezték a számítások alapját.

1. táblázat

A városhierarchia-vizsgálat során felhasznált tényezők és mutatók

Tényező	Mutató	Mérték-egység	Vonatkozási idő	Adatforrás
Népesség	Lakónépesség száma	fő	2014	T-STAR
Szolgáltatások	Kiskereskedelmi üzletek és gyógyszertárak száma	darab	2014	T-STAR
	Postai szolgáltatóhelyek száma	darab	2014	T-STAR
Vendéglátás	Vendéglátóhelyek száma	darab	2014	T-STAR
Egészségügy	Működő házi orvosok és házi gyermekorvosok száma	fő	2014	T-STAR
	Összes működő kórházi ágyak száma	darab	2014	T-STAR
Szociális ellátás	Működő bölcsődei férőhelyek száma	darab	2014	T-STAR
	Idősek nappali ellátásában engedélyezett férőhelyek száma	darab	2014	T-STAR
Oktatás	Általános iskolai tanulók száma a nappali oktatásban	fő	2013	T-STAR
	Középiskolai tanulók száma a nappali oktatásban	fő	2013	T-STAR
	Felsőfokú alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)	fő	2013	T-STAR
Kultúra	A települési könyvtárak egységeinek száma	darab	2013	T-STAR
	Színházak előadásainak száma	darab	2013	T-STAR
Ügyintézés	Járasközpontoz tartozó illetékességi terület (= járás) népessége	fő	2014	jogszabály
	Járásbírószék székhelyéhez tartozó illetékességi terület népessége	fő	2014	jogszabály
	Járásépítési hivatalok székhelyéhez tartozó illetékességi terület népessége	fő	2014	jogszabály
	Járás földhivatalok székhelyéhez tartozó illetékességi terület népessége	fő	2014	jogszabály
	Munkaügyi központok és kirendeltségek illetékességi területének népessége	fő	2014	jogszabály
Munkaerő – megtartás – vonzás	A helyben lakó és helyben dolgozó foglalkoztatottak száma	fő	2011	T-STAR
	Naponta más településről a településre bejáró foglalkoztatottak és a településről más településre dolgozni járó foglalkoztatottak különbsége	fő	2011	T-STAR
Gazdasági potenciál	Bruttó hozzáadott érték	forint	2012	TEIR
	Saját tőke összege	forint	2012	TEIR
	A helyi önkormányzatok helyiadó-bevételeiből az iparüzési adó	forint	2011	T-STAR

Forrás: saját szerkesztés.

Az adatok forrása legtöbb esetben a KSH T-STAR adatbázisa volt. Az ügyintézés tényezőnél az egyes járási szakigazgatási szervek székhelyeihez tartozó illetékességi területekre vonatkozó információk az adott szervektől, illetve jogszabályokból származnak.

A gazdasági potenciál mérésénél alkalmazott bruttó hozzáadott érték és sajáttőke-mutató pedig a TEIR NAV társasági adóbevallás adatain alapul.

Mivel a felhasznált abszolút mutatószámok mind nagyságrendben, mind mértékegységben jelentősen eltérnek egymástól, az összehasonlíthatóság érdekében normalizálási eljárást használtunk:

$$z_i = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}$$

ahol adott település, adott mutató szerinti értékének és a legkisebb értéknek a különbségét osztottuk a legnagyobb és a legkisebb érték különbségével. Az új értékek a 0–1 intervallumba esnek. A jobb átláthatóság érdekében az eredményeket szoroztuk 100-zal, így 0-tól 100-ig vehetnek fel értéket (a 0 érték a legalacsonyabb, a 100-as pedig a legmagasabb értéket jelöli, adott mutató szerint).

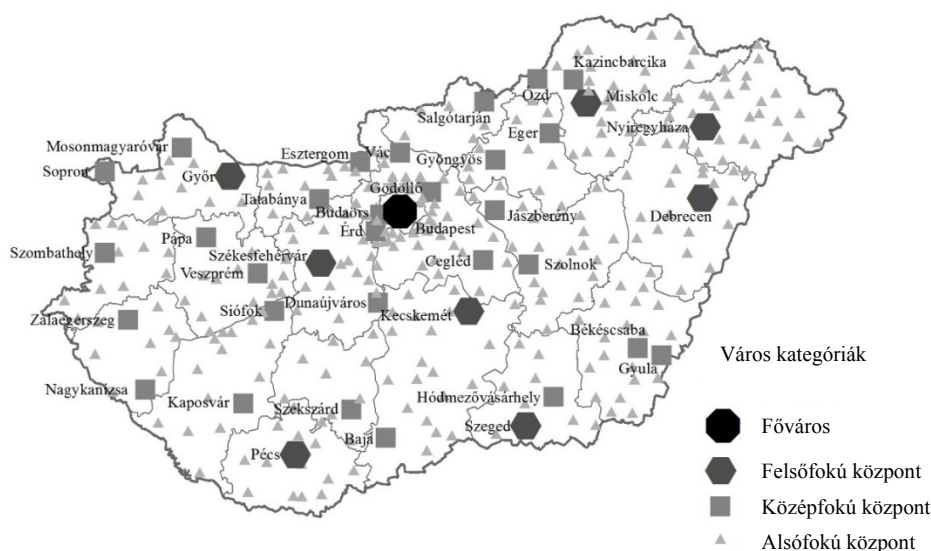
Ezt követően, hogy az egyes témakörök ne túlsúlyozva jelenjenek meg, a többmutató tényezőkhöz tartozó mutatók értékeinek a számtani átlagát vettük, így kaptuk meg a 10 tényezőre az adatsort. Végül az összes tényezőnek vettük a számtani átlagát, létrehozva egy komplex mutatóértéket minden városra.

A komplex mutató alapján négy városi csoportot kívántunk meghatározni a George Jenks-féle módszerrel (Jenks 1967). A módszer úgy alakítja ki a csoportokat, hogy az egyes csoportok elemei között a legkisebbek, a csoportok között pedig a legnagyobbak legyenek az eltérések.

Végül az alábbi négy kategóriát határoztuk meg (1. ábra): főváros (településszám: 1 darab), felsőfokú központ (településszám: 8 darab), középfokú központ (településszám: 29 darab), alsófokú központ (településszám: 308 darab).

1. ábra

A városok kategorizálásának eredménye

Forrás: saját szerkesztés.

A komplex mutató által felállított rangsorunk nem különbözik nagymértékben a népesség szerinti sorrendtől, a két mutató közötti korrelációs együttható értéke 0,998. Ez evidens, hiszen a férőhelyek, az igénybevétel szükségszerűen összhangban van a települések népességével, a célunk pontosan az volt, hogy kiszűrjük azokat a városokat, ahol ez kevésbé figyelhető meg. A főváros a legnépesebb 1,7 millió fővel, külön hierarchiaszintet képvisel. A felsőfokú központok csoportját a hét 100 ezer főnél népesebb város, valamint a pár száz fővel ettől elmaradó Székesfehérvár alkotja. A 29 középfokú központ közül Szombathely a legnépesebb 78 ezer fővel, Siófok pedig a legkisebb 25 ezer fővel. Az alsófokú központok között viszont vannak olyanok, amelyek népessége meghaladja a legkisebb középfokú központét. Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Hajdúböszörmény, Kiskunfélegyháza, Ajka, Orosháza, Szentés és Kiskunhalas tehát népességszám szerint inkább a középfokú központok közé tartozna, ugyanakkor a funkciók alapján az alsófokú központok közé sorolódtak. Dunakeszi és Szigetszentmiklós mellett a nagy népességű (20 ezer főt meghaladó), Budapest agglomerációjához tartozó városok (Szentendre, Gyál, Dunaharaszti, Vecsés) is már inkább az alsófokú központok közé tartoznak funkcióikat tekintve. Összességében a kialakított csoportok természetesen nem homogének, hiszen például a középfokú központok csoportjában található olyan városokat, amelyek az ipar vagy az oktatás vagy a közigazgatás szempontjából jelentősek.

Ahogy a bevezetésben említettük, a települések teljes körét szeretnénk volna településhierarchia-szintekbe sorolni, népességnagyság-kategóriák alapján. A városoknál nincs egységes álláspont a határok meghúzására, ezért döntöttünk a funkcionális tagozódás mellett. A községeket viszont népességszámuk alapján két csoportra tudtuk osztani, falvakra és aprófalvakra, mivel a szakirodalom és a 2005. évi Országos Területfejlesztési Konceptió szerint az 500 főnél alacsonyabb lélekszámú településeket aprófalvaknak tekinthetjük. Az 500 főnél való határmeghúzás azért is indokolt, mert – ahogy Csapó Tamás (2007) is rávilágított – intézményi és infrastrukturális szempontból úgy tűnik, hogy az 500 fő komoly választóvonalnak számít. Így a községeket erre a két csoportra osztottuk: falu (településszám: 1684 darab), aprófalu (településszám: 1124 darab).

Így végül Magyarország településeit 6 településhierarchia-szintbe soroltuk (2. ábra).

2. ábra

Az elemzésünk alapját képező településhierarchia-szintek településszáma

Forrás: saját szerkesztés.

Végül még fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az elsődleges célunk nem a települések legtökéletesebb módszer szerinti kategorizálása volt, hanem a hierarchiaszintek között meglévő társadalmi-gazdasági különbségek bemutatása, a legfrissebb rendelkezésre álló adatok segítségével. A mutatók időbeli alakulásának vizsgálata során alapvetően az 1990–2014 közötti időszakot elemeztük, ahol erre lehetőségünk volt (például a személyi jövedelemadó alapját képező jövedelem települési szinten csak 2001-től állt rendelkezésünkre).

Településhálózatunk vertikális tagolódásában az egyes szintek számos tekintetben sajátos jegyeket hordoznak, és ezek alapján településeik többsége – de nem mindegyik – hasonlít egymáshoz. Az alábbiakban főleg a jelenségek települési hierarchiához köthető vonatkozásaival foglalkozunk, a jelenségek területi mintázatáról kevesebb említést teszünk, a földrajzi fekvés ugyanis befolyásolja az egyes települések relatív helyzetét a szintjükön belül.

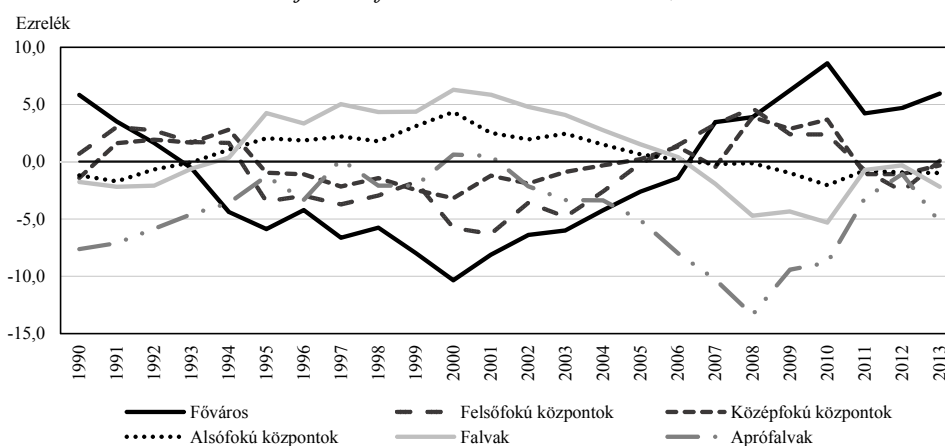
Társadalmi különbségek

Magyarországon évtizedek óta kevesebb az élveszületések száma a halálozásokénál, és a települési kategóriák közül utoljára összességében a felső- és középfokú központokban történt természetes népességyarapodás, még az 1990-es évek legelején. A természetes népességfogyást ugyanakkor több települési szinten, több időszakban ellensúlyozta a belföldi vándorlás, ami jellegzetes tendenciákkal bírt, és ez egyes települési szinteken a lakosság növekedéséhez vezetett. 1990. január 1-jéhez képest 2014-ben a falvak és az alsófokú központok népessége gyakorlatilag nem változott (1,0–1,0%-kal növekedett, illetve csökkent, de ennek jelentős részét az okozta, hogy több alsófokú központból új települések jöttek létre kiválással, többnyire falu kategóriába tartozók), a többi települési kategóriáé csökkent (Melléklet 1. ábra).

Az aprófalvak lélekszáma közel 20%-kal fogyatkozott meg, Budapesté 13%-kal, a felső- és középfokú központoké 6,0–6,0%-kal. Időben azonban eltérő folyamatok zajlottak az egyes települési szinteken, aminek fő mozgatórugója a belföldi vándorlás volt (3. ábra).

3. ábra

Ezer lakosra jutó belföldi vándorlási különbözet, 1990–2013

Forrás: saját szerkesztés.

Magyarországon az 1990-es évektől felerősödött a szuburbanizáció, különböző társadalmi-gazdasági okokból egyre többen költöztek el a népesebb városokból, és telepedtek le azok környezetében. A folyamat az ezredforduló környékén csúcsosodott ki, 2000-ben és 2001-ben Budapest és az általunk lehatárolt mind a nyolc felsőfokú központ belföldi vándorlási veszteséget könyvelt el. A középfokú központok jelentős részén is kiköltözési hullám söpört végig, ami a nem megyei jogú városokat érintette kevésbé, Budaörsön, Cegléden, Érden, Esztergomban, Gödöllőn, Siófokon és (a megyei jogú város) Sopronban pedig egy-két év kivételével a bevándorlók száma folyamatosan meghaladta az elvándorlókét. Az első öt említett városban közös, hogy Budapest szűkebb-tágabb vonzáskörzetéhez tartoznak, és a fővárosból elköltözők tekintélyes hányadát fogadták. Az „elvándorlási szakasz”¹ Budapest esetében 1993 és 2006 között, a többi felső- és középfokú központban általában egy ennél szűkebb intervallumban tartott. A – különböző hosszúságú – elvándorlási szakasz(ok) során nagyságrendileg 250 ezer főt veszítettek lakosságukból az agglomerációs központok. A belföldi vándorlásokkal 1994 és 2006 között az alsófokú központok és falvak népessége gyarapodott.

A 2000-es évek közepén fordulat következett be: a fővárosban (2007-től), valamint a felső- és középfokú központ kategóriában (2006-tól, illetve 2005-től) a beköltözők száma ismét meghaladta az elköltözőkét, az alsófokú központok és falvak vándorlási egyenlege pedig negatívra váltott (2007-től), vagyis a hierarchia alacsonyabban lévő településeiről egyre többen költöztek be a magasabban lévőkbe. Ez 2010-ig tartott, utána csak a fővárosban volt pozitív a vándorlási egyenleg. A tendenciák ugyanakkor a települési szintek összességére vonatkoztak, mivel bizonyos felső- és középfokú központokat (Miskolc, Salgótarján) olyankor is elvándorlás jellemzett, amikor a velük azonos szinten lévő helységek nagyobb részén vándorlási nyereség keletkezett. A 2000-es évek közepéig tartó elvándorlások során többen hagyták el a fővárost, a felső- és a középfokú központokat, mint amennyien beköltöztek a 2000-es évek végén, így 1990 és 2013 között e három szint belföldi vándorlási egyenlege összességében negatív volt, az alsófokú központoké és falvaké pedig pozitív.

A lakosságszámhoz viszonyítva a településeken összefüggésben állt a lakásépítések száma (Melléklet 2. ábra) a vándorlási egyenleggel. Az 1990-től 2013-ig tartó időszakban a 10 ezer lakosra jutó lakásépítések száma és az 1000 lakosra jutó belföldi vándorlási különbség között a Pearson-féle korrelációs együttható értéke 0,512 volt, ami közepesen szoros, pozitív korrelációs kapcsolatra utal a két mutató között. A települési szintek között összességében nem volt ilyen összefüggés, leszámítva azt, hogy a legjelentősebb vándorlási veszteséget elkönyvelő aprófalvakban volt a legkisebb a lakásépítés intenzitása. Utóbbi mutató a vizsgált időszakban két olyan kategóriában, a fővárosban és a felsőfokú központban volt a legnagyobb, amelyek vándorlási veszteséget könyveltek el. A települési szinteken belüli helységekben mindazonáltal közepesen szoros-szoros kapcsolat állt fent a két mutató között: a felsőfokú központokon, a középfokú központokon, az alsófokú központokon és a falvakon belül 0,548–0,734 közötti volt a korrelációs együttható értéke a fajlagos vándorlási egyenleg és a lakásépítés között.

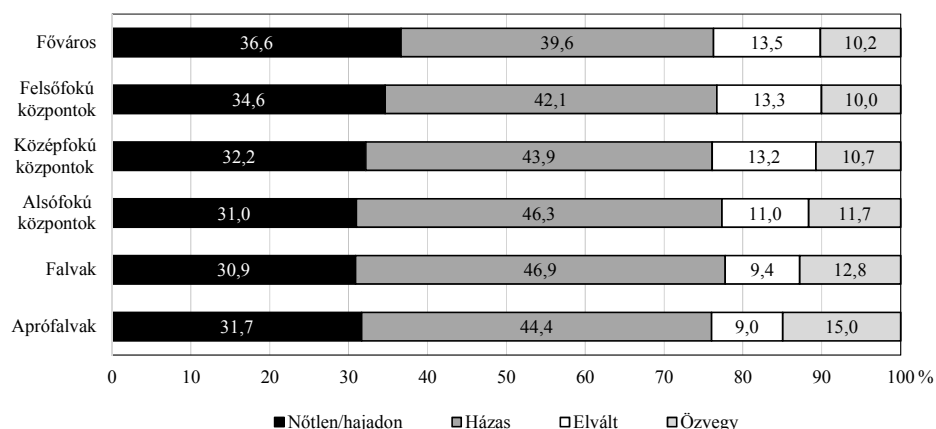
¹ Egy településen egy elvándorlási szakasz kezdő időpontjának azt az évet tekintjük (1990 után), amelytől kezdve legalább két évig negatív volt a belföldi vándorlási egyenleg. A szakasz utolsó éve az az év, amely után legalább két évig pozitív volt a belföldi vándorlási egyenleg.

A nagyobb városok és a Balaton környékén fekvő, pozitív vándorlási egyenlegű alsófokú központokban, falvakban és aprófalvakban a lakásépítés intenzitása nagyobb volt az átlagosnál. Főleg a szuburbanizációban érintett területek voltak azok is, ahol a 2001-es és 2011-es népszámlálás között a leginkább nőtt a legalább érettségivel rendelkezők aránya a 18 éves és idősebb népességen belül, illetve ahol 2001 és 2013 között a legnagyobb mértékben nőtt az adófizetők jövedelme az országos átlaghoz képest. Ez azt mutatja, hogy elsősorban a képzettebb, magasabb keresetű népesség költözött ki a nagyobb városokból azok vonzáskörzetébe. A szuburbanizáció eredményeképp e területeken kevésbé lett idősebb a lakosság korösszetétele 1990 és 2014 között, mint az ország egyéb térségeiben. Ebből arra a feltételezésre lehet jutni, hogy a nagyobb városok vonzáskörzetébe elsősorban fiatalabbak költöztek ki fiatal gyermekeikkel, vagy az ottani letelepedés után vállaltak gyermeket.

A lakosság korösszetétele az alsófokú központokban és a falvakban a legfiatalabb összetételű (Melléklet 3. ábra), ebben a két kategóriában a legmagasabb a 0–14 éves népesség aránya, illetve a legkisebb a 65 évesek és idősebbek aránya. A két korcsoportba tartozók egymáshoz viszonyításával (az időskorúak és a fiatalok számának hányadosa) a 2014. január 1-jei állapotra számolt öregedési index az alsófokú központokban 114, a falvakban 109 volt. A mutató értéke Budapesten (147) vette fel a legnagyobb értéket.

4. ábra

A 15 éves és idősebb népesség megoszlása családi állapot szerint, 2011

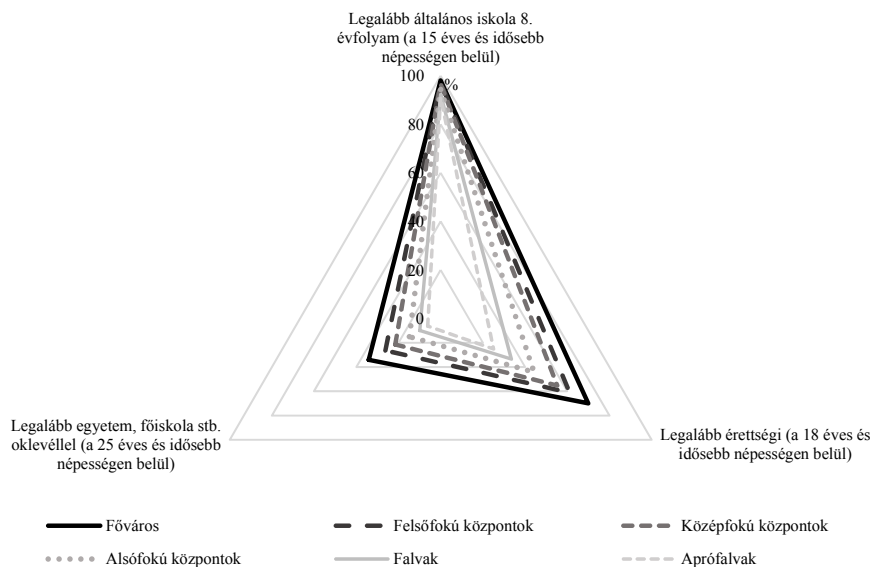
Forrás: saját szerkesztés.

A települési hierarchián a fővárostól a falvak felé haladva egyre nagyobb a családi életforma szerepe. A legutóbbi népszámlálás idején ebbe az irányba emelkedett a családban élők aránya (71-ről 82%-ra), – a legalább 15 éves népességen belül – a házasságban élők hányada (40-ről 47%-ra), de a gyermekes családok és a legalább három gyermeket nevelők részaránya is nagyobb volt a falvakban, mint a városokban (4. ábra). Ezzel párhuzamosan a fővárostól a falvak felé haladva kisebb volt azok aránya, akik nőtlenek/hajadonok vagy elváltak voltak. Az aprófalvakban a mutatók értékei az alsófokú központokéhoz és a falvakéhoz álltak közel. A háztartások nagysága összefüggésben áll a gyermekek számával. Nagyobb, legalább négytagú háztartások sűrűbben fordultak elő az

alsófokú központokban, falvakban, és aprófalvakban, mint a közép- és felsőfokú központokban, illetve Budapesten. Az egyszemélyes háztartások aránya ellenben utóbbi három településtípusban volt nagyobb.

5. ábra

A népesség iskolai végzettsége, 2011

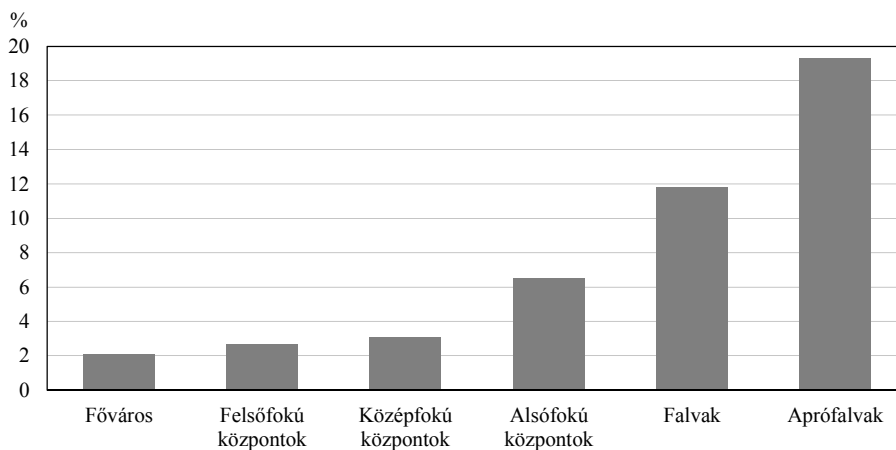

Forrás: saját szerkesztés.

A népesség iskolázottságát tekintve jól láthatóan elkülönülnek a települési csoportok (5. ábra). Az alacsony végzettségben még nincsenek jelentős különbségek közöttük, de a legalább 18 évesek és idősebbek körében a legalább érettségivel rendelkezők arányában már nagyobb eltérések mutatkoznak: a fővárosban 70, míg az aprófalvakban csupán 25% volt ez az érték 2011-ben. A 25 éves és idősebb lakosságban a felsőfokú végzettségűek aránya szintén a fővárosban volt a legmagasabb, 34%, majd a hierarchián lefelé haladva az értékek folyamatosan csökkentek az aprófalvakig (6,0%).

A lakások eltérő jellemzőkkel rendelkeznek az egyes településtípusokon. A lakások átlagos alapterülete a 2011-es népszámlálás idején Budapesten volt a legkisebb, 64 m^2 , a hierarchián a falvak felé haladva nőtt ez az érték: a felsőfokú központokban 69 m^2 , a középfokú központokban 72 m^2 , az alsófokú központokban 82 m^2 , a falvakban 88 m^2 . Az aprófalvakban 85 m^2 a lakások átlagos alapterülete. Ezzel összefüggésben az egyszobás lakások a fővárosban a leggyakoribbak a lakásállományban, a legalább négy szobásak pedig az alsófokú központokban és a falvakban. A lakások komfortfokozatát tekintve a községekben lényegesen kedvezőtlenebb a helyzet, mint a városokban (6. ábra).

6. ábra

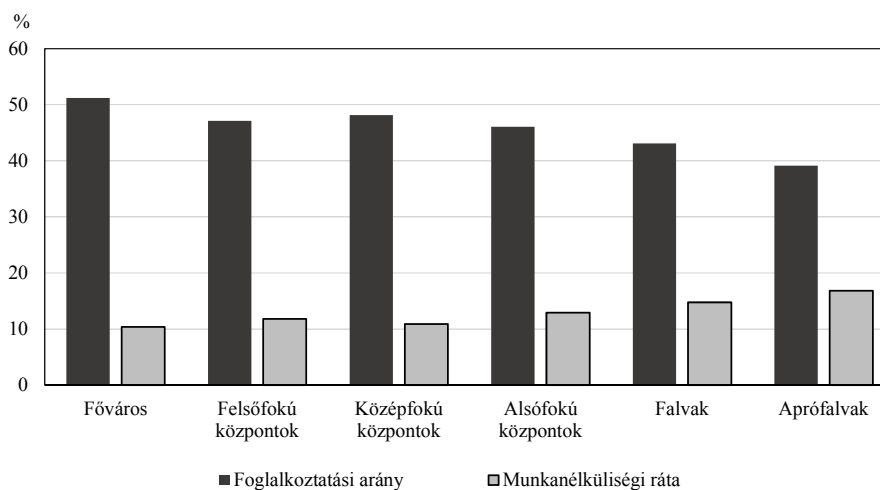
A komfort nélküli, szükség- és egyéb lakások aránya, 2011

Forrás: saját szerkesztés.

Gazdasági különbségek

A településhierarchia szintjein lépkedve a társadalmi jellemzőkkel együtt a gazdasági sajátosságok is változnak, de egy adott szinten lévő települések gazdasági helyzetét nagyban befolyásolja a földrajzi fekvés is. Az ország nyugati vidékén vagy Budapest környékén például általában kedvezőbb mutatószámok jellemzik a településeket, mint az ország keleti szélén.

7. ábra

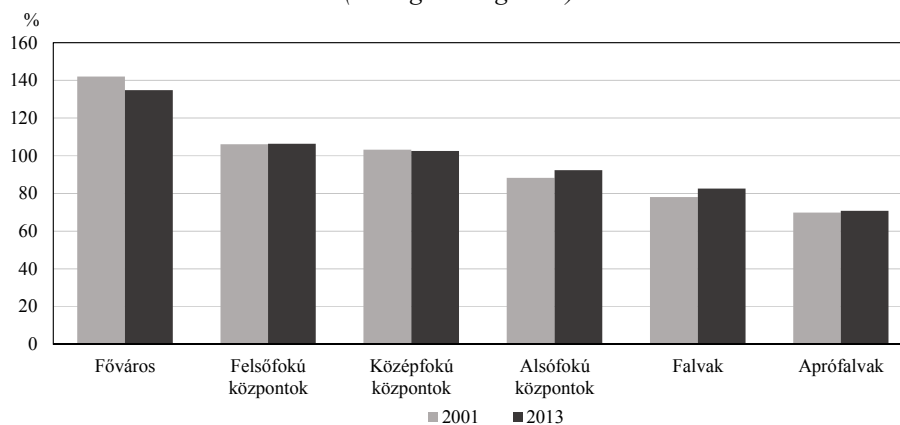
Foglalkoztatási arány és munkanélküliségi ráta, 2011

Forrás: saját szerkesztés.

Megállapíthatjuk, hogy a fővárostól az aprófalvak felé haladva csökken a szintek 15 éves és idősebb lakosságának foglalkoztatottsági mutatója, a gazdaságilag aktív népességre vetített munkanélküliségi ráta pedig növekszik – a sor mindkét esetben a középfokú központ kategóriánál törik meg, amelyben mindkét mutató értéke kedvezőbb a felsőfokú központinál (7. ábra). Budapesten 51%-os volt a foglalkoztatottság 2011-ben, a többi várostípusban a mutató értéke 46–48% között változott. A falvakban viszont már csak 43, az aprófalvakban 39% volt az értéke. A munkanélküliségi ráta a városi szinteken a 10–13% közti intervallumban alakult, a falvakat összességében 15, az aprófalvakat 17%-os érték jellemezte. A munkaerő-piaci mutatók településenkénti alakulásában a hierarchián elfoglalt pozíció mellett jelentős szerepe van a területi elhelyezkedésnek is.

8. ábra

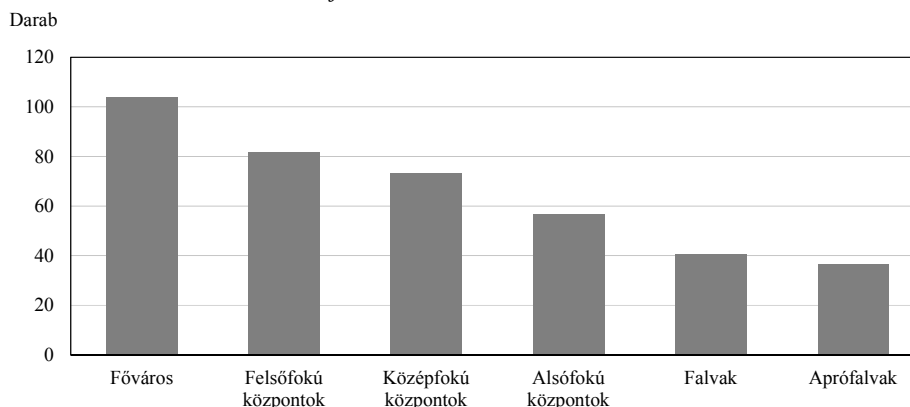
*Egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem, 2001, 2013
(országos átlag=100)*

Forrás: saját szerkesztés.

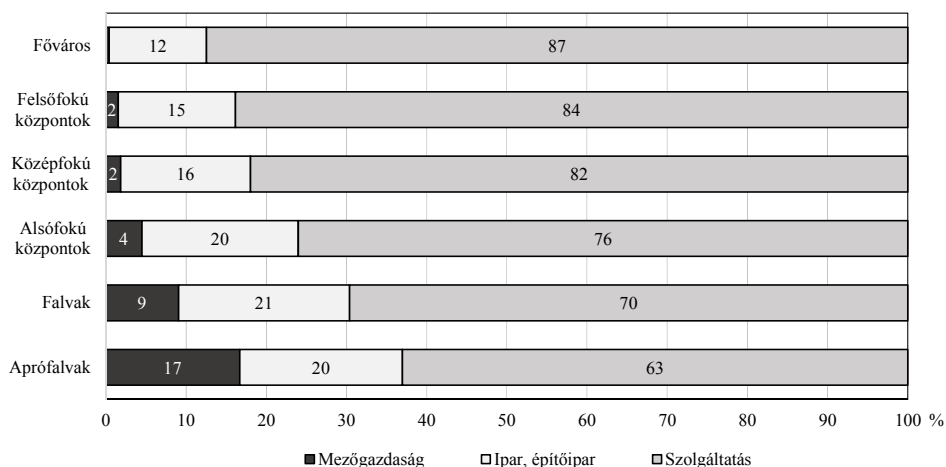
A jövedelmeket tekintve egyértelmű rangsor rajzolódik ki a településhálózat szintjei között: a fővárosban élő adófizetők átlagos adóköteles jövedelme (2013: 2,6 millió forint) kiemelkedően meghaladja a többi településcsoport értékét (8. ábra és Melléklet 4. ábra). A felső-, közép- és alsófokú központokban összességében az országos átlaghoz hasonlóan (1,8–2,1 millió forint) alakul az egy adófizetőre jutó személyijövedelemadó-alap értéke, a falvakban (1,6 millió forint) és aprófalvakban (1,4 millió forint) ellenben már jelentősebben elmarad attól. Így egy adófizetőre a fővárosban majdnem kétszer annyi jövedelem jut, mint az aprófalvakban átlagosan. Csakúgy, mint a foglalkoztatottságnál, a jövedelmeknél is jelentősen befolyásolja a települések helyzetét a területi elhelyezkedés. Az egy adófizetőre jutó adóköteles jövedelem időbeli alakulását tekintve lassú közeledés volt megfigyelhető a településtípusok között a 2001-től 2013-ig tartó időszakban.

9. ábra

Ezer lakosra jutó működő vállalkozások száma, 2012

Forrás: saját szerkesztés.

10. ábra

A működő vállalkozások megoszlása összevont nemzetgazdasági ágak szerint, 2012

Forrás: saját szerkesztés.

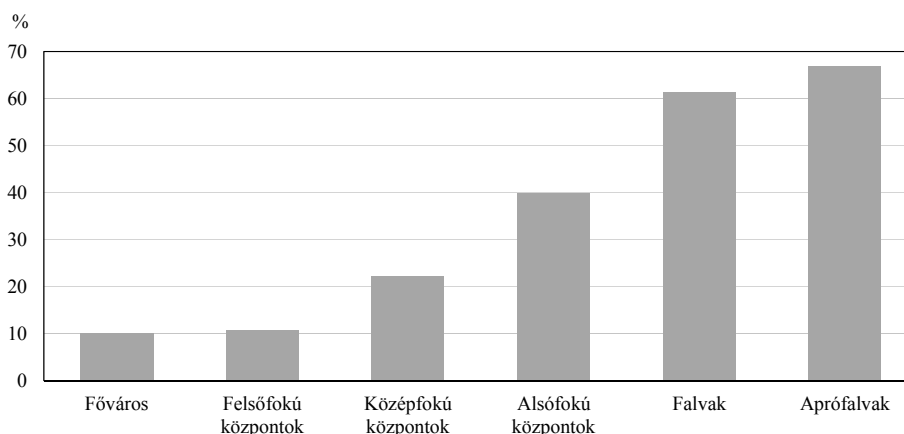
Az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma a települési hierarchián fentről lefelé szintén csökken (9. ábra) – Budapesten a mutató értéke 104 volt 2012-ben, az aprófalvakban 37. A vállalkozások nemzetgazdasági ág szerinti megoszlásában jellegzetesség, hogy a szinteken lefelé haladva folyamatosan nő a mezőgazdasággal, erdőgazdálkodással és halászattal foglalkozó vállalkozások részaránya, a szolgáltatással foglalkozóké pedig csökken (10. ábra).

A településlépcső fokai közti áramlások egyik legjellegzetesebbike a napi ingázás. Hazánkban a 2011-es népszámlálás idején 1,3 millió fő a lakóhelyéhez képest máshová járt dolgozni, közülük több mint 1 millióan alsófokú központban (438 ezer fő) vagy falu-

ban (588 ezer fő) éltek. A településhierarchián lefelé haladva az ingázók egyre nagyobb arányt képviseltek az adott szinten élő foglalkoztatottak között (11. ábra).

11. ábra

A naponta eljárók aránya a helyben lakó foglalkoztatottakból, 2011

Forrás: saját szerkesztés.

Az ingázás önkéntes vagy kényszerű döntés egyaránt lehet. Előbbire példák azon munkavállalók, akik egy agglomeráció központjából kiköltöznek annak vonzáskörzetébe a jobb lakhatási feltételekért, de munkahelyet nem váltanak, és továbbra is a központban dolgoznak. Sok helyen azonban annak következménye az ingázás, hogy a kisebb települések nem képesek a helyi munkaerőnek megfelelő számú vagy a képzettségüknek megfelelő munkahelyet biztosítani. Az emiatt eljáró foglalkoztatottak általában egy közeli, gyakran egy magasabb hierarchiaszinten lévő, több munkalehetőséget kínáló településen dolgoznak.² A naponta eljáró foglalkoztatottak általában rövid távolságra ingáznak: 2011-ben kétharmaduk esetében 20 kilométernél kisebb volt a légvonalbeli távolság lakóhelyük és munkahelyük települése között, és csupán 8,0% volt az 50 kilométernél messzebbre utazók aránya. A települési szinteket tekintve a felsőfokú központokban tért el ettől jelentősen a mutató értéke: ingázó foglalkoztatottak közül viszonylag sokan Budapesten dolgoztak, ezért ebben a kategóriában nagyobb a távoli ingázás súlya.

A fővárosban, a felső- és a középfokú központokban összességében a bejáró munkavállalók száma lényegesen meghaladta az eljárókat (Melléklet 5. ábra). A Budapestre bejárók között az alsófokú központból (121 ezer fő), a felső- vagy középfokú központba bejárók között (96, illetve 129 ezer fő) a faluból érkezők voltak többségben. A különbség térszerkezeti okokra vezethető vissza; ugyanis míg a főváros vonzáskörzetében erős az alsófokú központok jelenléte, a felső- és középfokú központok agglomerációiban inkább a falvak és aprófalvak dominálnak. A felső- és középfokú központok körében csak azon négy középfokú központban – Budaörsön, Érden, Gödöllőn, Vácon – volt magas az ingázók aránya, amelyek Budapest agglomerációjához tartoznak. Az alsófokú központok és

² A hazai települések közti ingázás kimutatásaiban nem szerepelnek azok a foglalkoztatottak, akik külföldre vagy változó település(ek)re járnak dolgozni, valamint a budapesti kerületek közt ingázók és a külföldről bejárók sem.

falvak ingázóinak jelentős része a hierarchián magasabb szinten lévő települések egyikére járt dolgozni, de ebben a két csoportban számottevőnek bizonyult az azonos szintre történő ingázás is (alsófokú központból alsófokú központba: 83 ezer fő, faluból faluba: 71 ezer fő), továbbá az alsófokú központokból összesen 53 ezren eggyel alacsonyabb szintre, faluba ingáztak.

Településhierarchiában elfoglalt pozíció vagy földrajzi fekvés?

Végezetül azt vizsgáltuk meg, hogy bizonyos mutatók településenkénti alakulása mennyire köthető a települések hierarchián belül elfoglalt helyéhez, illetve mennyire a földrajzi fekvéséhez. A földrajzi fekvést kétféle aspektusból is vizsgáltuk. A nyugat–kelet ellentét még mindig meghatározó hazánkban, így egyrészt ezek a koordináták képezték elemzésünk tárgyát. Másrészt pedig a centrum–periféria viszonylatra is kíváncsiak voltunk, centrumként a fővárost azonosítottuk. A tényezők közti összefüggést Spearman-féle rangkorrelációval vizsgáltuk. Ehhez mindegyik település kapott egy rangszámot a hierarchián elfoglalt helyzetére, a nyugat–kelet koordinátájára, valamint a Budapesttől való távolságára, továbbá mindegyik mutatójának értékére. A városok a tipizáláshoz használt komplex mutatónk értéke alapján kaptak rangszámot a hierarchián 1-től 346-ig, a községek pedig a népességszámuk alapján: a legnépesebb község, Solymár kapta a 347-est, a legkisebb, Iborfia a 3154-est. A rangszámok a települési hierarchián felfelé haladva, nyugatról keleti irányba, Budapesttől távolodva, illetve a mutatók értékei alapján emelkednek.

Általánosságban elmondható, hogy a korrelációs együttható értéke a területi aggregáció mértékétől nagymértékben függ, minél több az elemszám, annál alacsonyabb a korrelációs együttható. Jelen esetben mi a települési szinttel foglalkozunk, így az elemszám igen nagy, 3154. A táblázatban található közepes erősségű vagy gyenge kapcsolatok értékelésénél ezt is figyelembe kell venni. A vizsgált 8 mutató közül 5 szorosabb kapcsolatban áll a településhierarchiával, mint a földrajzi fekvéssel (2. táblázat).

Ebből az 5 mutatóból 3 nagyjából azonos erősségű összefüggést, abszolút értékben 0,477–0,482 közötti korrelációs értéket mutatott a hierarchián elfoglalt pozícióval: a települések 1990–2011 közötti népességváltozása, a legalább érettségivel rendelkezők aránya, valamint a komfort nélküli, szükség- és egyéb lakások aránya. Ezen kívül a népességhez viszonyított lakásépítés volt még olyan mutató, amelynek értéke közepesen erős kapcsolatban állt a települések hierarchián elfoglalt pozíciójával, és kevésbé függött össze a települések földrajzi helyzetével. Az öregedési index tekintetében a hierarchián elfoglalt pozícióhoz hasonló szerepe volt a nyugat–keleti fekvésnek, de az együttható értéke mindkét esetben gyenge kapcsolatra utal. Az ingázók aránya esetében viszont már meghatározóbb volt a nyugat–keleti fekvés szerepe, a kapcsolat erőssége is közepes. A foglalkoztatottság és a jövedelmek szerint inkább a centrum–periféria reláció meghatározó.

2. táblázat

Összefüggések a települések helyzete és egyes mutatók között

Mutató	Települési hierarchia	Nyugat-kelet pozíció	Budapesttől való távolság
Népességváltozás, 1990–2011, 1990 %-ában	-0,477	0,218	0,369
Öregedési index, 2014	-0,232	-0,231	-0,036
Legalább érettségivel rendelkezők aránya a 18 éves és idősebb népességből, 2011	0,482	-0,050	-0,302
Egy adófizetőre jutó személyi jövedelem, 2013	0,380	-0,220	-0,463
Foglalkoztatási arány a 15 éves és idősebb népességből, 2011	0,330	-0,337	-0,338
Naponta eljárók aránya a helyben lakó foglalkoztatottakból, 2011	-0,291	-0,433	-0,197
Tízezer lakosra jutó lakásépítés, 1990–2013 átlaga	0,313	0,056	-0,047
Komfort nélküli, szükség- és egyéb lakások aránya, 2011	-0,477	0,218	0,369

Forrás: saját számítás.

Összegzés

Elemzésünk központjában Magyarország településhálózata állt. A településhierarchia-szintekbe történő besorolásához a városhálózat funkcionális alapú bontását kíséreltük meg, a községek népesség szerinti megosztása mellett. Ugyanakkor legfőbb célunk nem a települések legtökéletesebb módszer szerinti kategorizálása volt, hanem a hierarchiaszintek között meglévő társadalmi-gazdasági különbségek felvázolása.

Számításainkból kiderül, hogy markáns különbségek mutatkoznak a hierarchiaszintek között a népmozgalmi folyamatok, a korösszetétel, a családi állapot, az iskolázottság, a lakásállományi, lakásépítési jellemzők, a foglalkoztatottság, a jövedelmek, a vállalkozások száma, jellege, valamint az ingázás intenzitása szerint is.

Tanulmányunk végén arra kerestük a választ, hogy vajon a településhierarchiában elfoglalt pozíció vagy a földrajzi fekvés meghatározóbb bizonyos mutatók tekintetében. A választott mutatók többsége a hierarchiával szorosabb kapcsolatot mutatott, mint a nyugat-keleti, illetve a centrum-periféria pozícióval. Véleményünk szerint ezek az eredmények további, mélyebb vizsgálatra adnak okot, amely e tanulmány hasábjain már nem fért el, ám a jövőben érdekes kutatási téma lehet.

IRODALOM

- Beluszky Pál–Györi Róbert (1999): Magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás *Tér és Társadalom* 13 (1–2): 1–30.
- Beluszky Pál–Györi Róbert (2003): "A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés." Magyarország városhálózata a 20. század elején *Korall* (11–12):199–238.
- Beluszky Pál–Györi Róbert (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozíciójának változásai a 20. században *Tér és Társadalom* 18 (1): 1–41.
- Beluszky Pál–Györi Róbert (2006): Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után) *Tér és Társadalom* 20 (2): 65–81.
- Beluszky Pál (1990): A polgárosodás törekény váza – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel) *Tér és Társadalom* 4 (3–4): 13–56.
- Csapó Tamás–Kocsis Zsolt (2008): A várossá válás reformja *Területi Statisztika* 48 (6): 645–650.
- Csapó Tamás (2007): A községek infrastrukturális és intézményi ellátottsága a Nyugat-Dunántúlon In.: Csapó Tamás–Kocsis Zsolt. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon* pp. 49–62., Savaria University Press, Szombathely.

- Csomós György (2009): A regionális centrumok súlyának meghatározása Magyarország településhálózatában *Területi Statisztika* 49 (2): 186–198.
- Csomós György (2013): Magyarország gazdasági központjainak pozícióváltozása 1992 és 2011 között *Területi Statisztika* 53 (6): 529–550.
- Dövényi Zoltán (2009): „Város az, ami magát annak nevezi” Tünődések Tóth József tanulmánya kapcsán *Területi Statisztika* 49 (1): 3–7.
- Faragó László (2009): A településhálózat és annak alakítása (A városokról folyó diskurzus folytatása) *Területi Statisztika* 49 (3): 257–263.
- Gál Zoltán (1996): Városfejlődés és a banki infrastruktúra: városhierarchia vizsgálatok a pénzügyi innovációk elterjedése alapján a XX. századi Magyarországon *Tér és Társadalom* 10 (2–3): 211–224.
- Jenks, G. F. (1967): The Data Model Concept in Statistical Mapping *International Yearbook of Cartography* (7): 186–190.
- Kovács Zoltán (2002): *Népesség- és településföldrajz* Egyetemi jegyzet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Köszegfalvi György (2008): Agglomeráló térségnek jól jön az új város *Területi Statisztika* 48 (4): 377–379.
- Köszegfalvi György (2014): A magyarországi városhálózat a 2011-es népszámlálás adatainak tükrében *Területi Statisztika* 54 (2): 178–194.
- Kulcsár J. László (2008): Rendhagyó gondolatok a várossá nyilvánításról a megkésett fejlődés kontextusában *Területi Statisztika* 48 (5): 509–515.
- Lengyel Imre (1999): Mérték a mérhetetlen? A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással *Tér és Társadalom* 13 (1–2): 53–73.
- Molnár Balázs (2006): A magyarországi kis- és középfokú központok globalizációs típusai *Tér és Társadalom* 20 (4): 67–83.
- Németh Sándor (2009): Mintha-városhálóból mintavárost! A magyar urbanizáció mennyiségi útja és minőségi átmenete *Területi Statisztika* 49 (1): 8–18.
- Pirisi Gábor–Trócsányi András (2009): Így készül a magyar város *Területi Statisztika* 49 (2): 137–147.
- Pirisi Gábor (2009a): Differenciáló alsófokú központaink *Földrajzi Közlemények* 133 (3): 313–325.
- Pirisi Gábor (2009b): Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán *Területi Statisztika* 49 (2): 129–136.
- Rechnitzer János–Csizmadia Zoltán–Grosz András (2004): A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón *Tér és Társadalom* 18 (2): 117–156.
- Rechnitzer János–Páthy Ádám–Berkés Judit (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása *Tér és Társadalom* 28 (2): 105–127.
- Szigeti Ernő (2002): *Község, város, jogállás. A magyar településhálózat közigazgatási térszerkezetének néhány kérdése* Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest.
- Tóth Balázs István (2011): A magyar középfokú központok teljesítménye a területi töke tükrében *Területi Statisztika* 51 (5): 530–543.
- Tóth József (2008): Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról, *Vitairat Területi Statisztika* 48 (3): 237–244.
- Tóth József (2009): Egy lezár(hat)atlan vita zárásaként *Területi Statisztika* 49 (3): 251–256.

Kulcsszavak: településhierarchia, településhálózat, városok, agglomeráció, szuburbanizáció, ingázás.

Resume

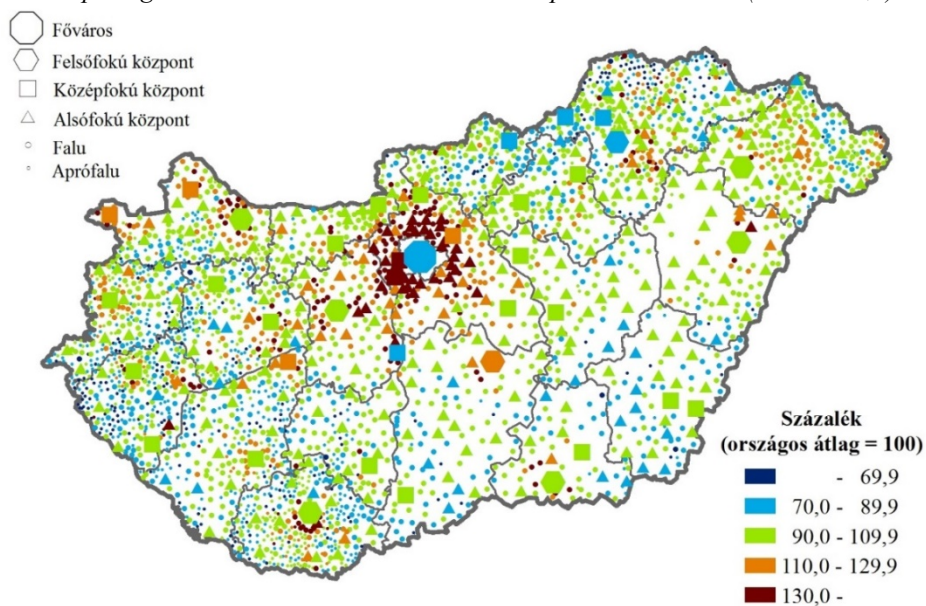
So far several attempts have been made by researchers to classify the Hungarian settlements into hierarchical order, especially the towns by the growth of their functionality. Our classification resulted in six levels, and is based on statistical data, which, in our opinion, are in conjunction with roles and characteristics of towns, and not only pure population numbers determine the order of towns in the hierarchy. These data cover areas like student numbers on all three levels of education, commuting balance, served population in public administration. Each town received a value through a standardization process of these data, then were divided into four groups. Budapest, the capital city is above 8 „regional” towns in terms of functionality, followed by 29 „medium” towns and the rest (308) of towns. Villages were divided into two groups by their population number, the upper class consists of villages with more than 500 inhabitants.

This hierarchical order is represented in several indicators: many of them show a decreasing or an increasing tendency through hierarchy. Usually better economic values belong to settlement classes which are higher in the hierarchy. Settlements in same classes have a lot of characteristics in common, although territorial location also affects some of their characteristics.

Melléklet

1. ábra

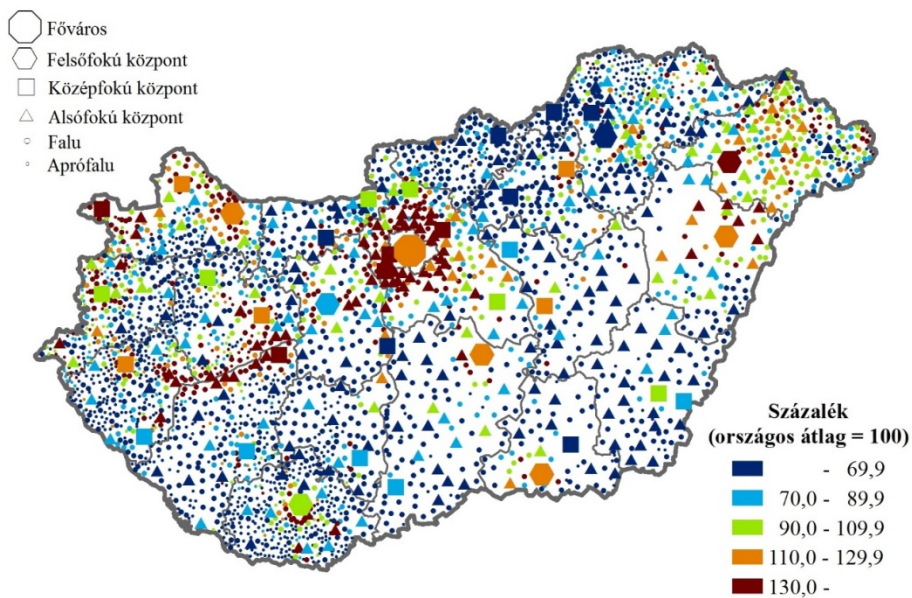
A népesség változása 1990. évi és a 2011. évi népszámlálás között (1990=100,0)

Forrás: saját szerkesztés.

2. ábra

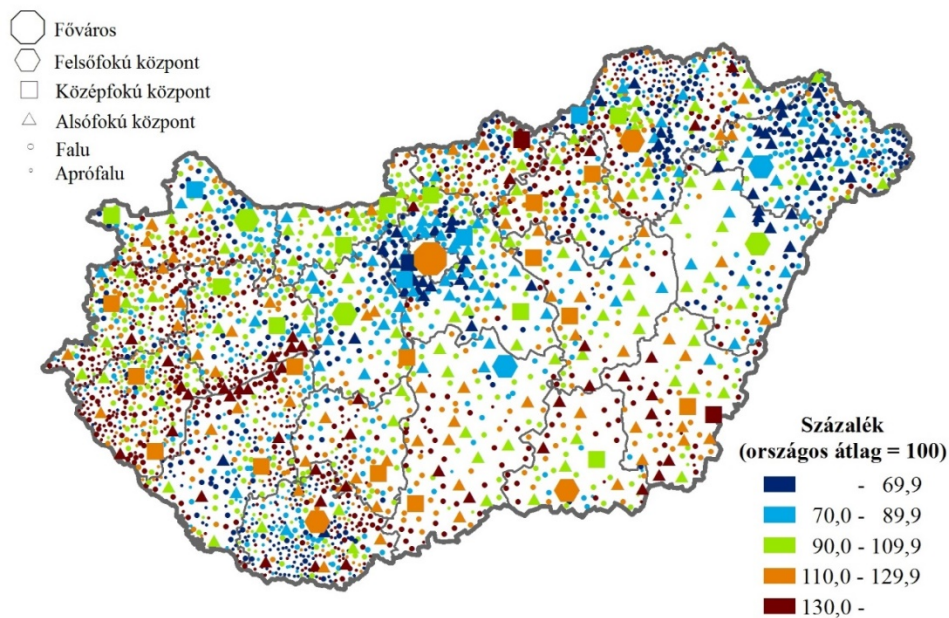
Tízezer lakosra jutó épített lakások száma, 1990–2013 átlaga

Forrás: saját szerkesztés.

3. ábra

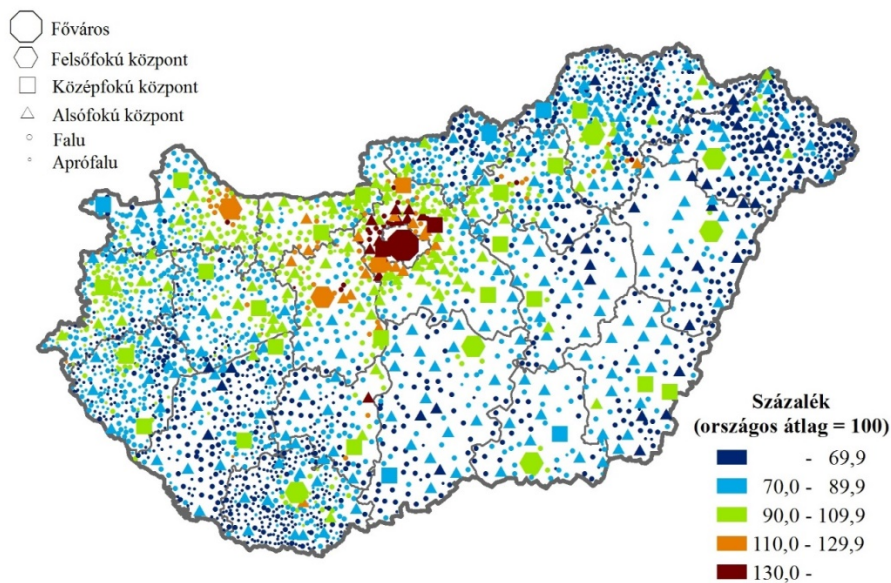
Öregedési index, 2014

Forrás: saját szerkesztés.

4. ábra

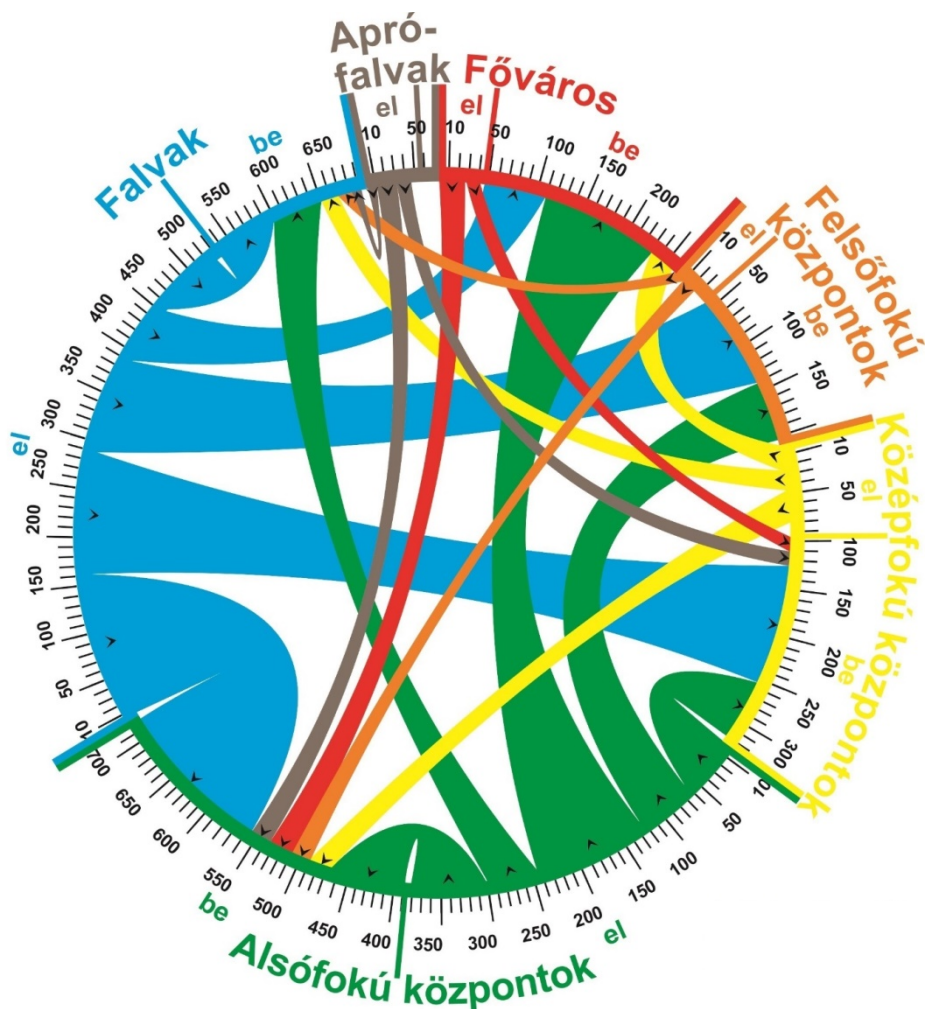
Egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem, 2013

Forrás: saját szerkesztés.

5. ábra

Ingázási kapcsolatok a településhierarchia-szintek között, 2011*

* Az ábrán a 10 ezer főt meghaladó ingázási kapcsolatok vannak megjelenítve. A sávok mellett található számok az ingázók számát jelentik, ezer főben megadva.
 Forrás: saját szerkesztés.